

Az anyanyelv ihlete

Kosztolányi hátrahagyott írásait a negyvenes években Illyés Gyula rendezte sajtó alá, tíz kötetben. A nyelvészeti cikkek gyűjteményének ezt a címet adta: *Erős várunk a nyelv*. Régi zsoldár kezdő sorának mintájára pedig: „Erős várunk az Isten”. A *nyelv* szó tehát az istenségnél nem kisebb rendű fogalom helyébe került. Nem az utóbbi rangfosztásául, hanem az előbbi felmagasztalásául.

Mindenfajta vallásellenesség szándéka nélkül, a címadás mégis istenkísértő — úgy, ahogy ezt ma már többnyire nem a vallásos tudat elleni hadakozás, hanem hősiesség vállalkozások láttán mondhatjuk. A zsoldársornál maradván — jelképes várvédelem esetén például, mértéken fölüli túlerővel szemben. Istenkísértés az is: szembenézni minden ésszerűtlenség alattomával. Különösen a művészetben; ezúttal az irodalomban; a Pegazus elejétől fogva szüntelenül ösztönök és gondolatok mezején halad, makrancosan hol erre, hol arra kitérve, légvonalban mégis tartván az egyenest.

Illyés személyében az írás művésze állt az értelem pártjára. Mindazt, ami a költészetben irracionális tényező, a józan értelem igájába fogta, hogy érzelmi, indulati, képzeleti, álomi indítékait hasznosítva — szükség esetén visszájukra fordítva őket — egy ésszerű világ megalkotásán munkálkodjék.

Az irodalom — ha az íratlan irodalmat ki nem iktatjuk belőle — pontosan egyidős eszközével, a nyelvvel, mely maga is félig test, félig lélek; ösztön és gondolat közös kifejezője.

Sokat elárul egy költőről, hogy miként gazdálkodik a nyelv e kettős természetével. Az észet hívja segítségül az ösztön igazolására, mint Rimbaud és Mallarmé —, vagy fordítva, mint életműve innenső — túlsúlyos — felében Kosztolányi és Illyés?

Kosztolányi tudja, hogy „...a nyelv, mint minden, ami életjelenség, nem logika, hanem a lélektan körébe és törvényeire tartozik”. De amit a lélek felszínre hoz, azt ő a rendező értelem fényébe helyezi. A nyelv így egyszerre testté vált lélek és lámpás fölötté. „Nemcsak mi gondolkozunk: a nyelv is gondolkozik. Munkatársunk a nyelv, egyenjogú társszerzőnk” — mondja másutt Kosztolányi. Illyés így szavaz mellette: „...a nyelv szinte munkatárs: segít, tanácsot ad, ötletet sug és ellenőriz”.

Irodalmunk nagyjai mindamellettt nem csupán mesterségük érdekében nyelv-művelők szinte mindnyájan; s nemcsak azzal művelték anyanyelvünket, hogy írásaikban nyelvtudásaink számára is ők állították elő a magyar szó példás kristályszerkezeteit, felsorakoztatva bőséges szókincsünket, megcsendítve mondataik zenéjét, hanem sokszor maguk is tudósként gondolták mindannyiunk hétköznapi érintkezési eszközét. Ha kellett, politizáltak általa és érte, mint Kazinczy, Petőfi, Ady; bölcséletükben szállóigévé vált mondatokat szenteltek neki, mint József Attila; őrizték tisztaságát, mint Arany, Kosztolányi. S építették, építik az irodalmi nemzetköziség hídjává műfordításaikban. Illyés mindebben osztozott és osztozik ma is.

*

Alkalom szülte mikrofilológusként most csupán vékonyka fénysugarat szeretnék Illyés Gyula hatalmas életművére vetíteni. Hol válik közvetlenül műalkotássá a nyelv-művelés maga? Amikor játékos, esszészerű betétet szó a versbe nyelvünkről; amikor segítségül hívja stílusában egy fogalom egész magyar szinonimatarát; amikor egyetlen társhatározói rag látványosan szép használatával égetően időszerű

nyelvvédelmi példát ad; s midőn versben pörlekedik az anyanyelvén beszélőkért — jelenükért és jövőjükért.

Az orsók ürügyén mondja:

*A latin h u m o r szó nedvet jelent:
nemcsak az első fiziológisták,
de lám magyar nyelvünk véletlenül
összekacsintó szavai szerint
rossz n e d v e i n k hozzák rossz k e d v e i n k.*

Ami a nyelvészlet jótékony véletlene által kínáltatik a fülnek, az ésszerűség játéka-ként igazol itt hippokratészi — s a mai orvostudomány előtt is megálló — tételt.

Nézzük, mit ont elénk Illyés prózájában a szinonimakészlet bőségszaruja. A *Magyarok* egyik naplófejezete így kezdődik: „Mindent összeszámllálva: ellenségem egy van, az ostobaság”. Hogy ennek hányféle változatába botlott, arról valóban az anyanyelv kápráztató gazdagságával igazít útba. Oldalakon keresztül sorolja az emberi ostobaság riasztó, s a kinevetetés erejével azonnal panoptikumba is helyezett figuráit, ám szót egyetlen alkalommal sem ismétel. Íme a középkori *danse macabre*-ba illő seregszemle, ha eleven mondataiból csak a jelzőket írjuk össze: ostobaság, butaság, kábaság, hígvelejűség, háborodottság; hülye, tökfefű, mulya, rigolyás, félküllős, hájfejú, kerge, oktalan, eszelős, együgyű, kelekótya, csajbókos, hó-borkás; málék, oktondiak, töksik, bangók; golyhóság, mamlaszság, bogarasság, együgyűség; gyámoltalan, tökkelütött, eszement, örült; csábult elméjűség, fúrtagyúság, téboly, észficamodottság; fajankó, bódi, félvödörös, meglódult, gügye, futóbolond. Egész pokolbeli bugyor, nem is egy: megkülönböztethetjük a purgatóriumi böcsánatosakat, akiket még szánni tudunk, s a kárhozát állapotában leledzőket, kik egyszerre félelemesek és megvetésre méltók: Jól elkülönülnek a szöveg összefüggésében a vidéki és a városi élet balgái és vaskalaposai is: teljes a körkép.

Az írás művésze itt szabadjára engedte nyelvérzékét, s szinte tobzódott a nyelv kínálta lehetőségekben. A terülj asztalkám mégis kimeríthetetlen. A balga és a vaskalapos mellett hirtelenében a további rokonjelentésű szavak jutnak eszembe: huzatos, széllébélelt, lüke, süsü, szeleburdi, eszeveszett, hibbant, üres- vagy kongófejú, velőtlen, habókos, gabalyodott, begyöpösödött —, és bárki folytathatja a csúfondáros, de hasznos játékokat, végkimerülésig. A mértéket nem lépte túl az író: pontosan annyi változatot vonultatott föl, amennyit mondanivalója kívánt. Módjával merített például a tájnyelv tartalékaiból, noha nem sokat kellett volna töprengenie a dunántúli *böszme* vagy az erdélyi *potyolt* szóért.

Hogy is mondta Kosztolányiról? „Kezdetben ő is hisz a lázálom szülte kasznárban, aki mindössze hatszáz szavat ismer. Később, midőn felfedezi, hogy a kasznár csak a részeg ember megnevezésére háromszáz szavat ismer, boldogan tanul tőle is”. Háromszáz szinonima! Visszaélésre csak agyafúrt dilettánsokat csábít nyelvünk, mely a jelek szerint erősen ironikus és kritikai természetű, tehát ha kell, kegyetlen, mint az élesen metsző elme. Hogy a dilettánsnál miként fajul ez a törvénytisztelő könyörtelenség közönséges durvasággá, azt a parlagiasságban kedvét lelő poeta, Löwy Árpád (azaz Réthy László) — melleleg érdemes muzeológus — bebizonyította a századforduló táján, rimekbe szedvén vagy ötven trágár szót arra, ami legkevésbé túri az ocsmondaságot: a szeretkezésre.

Anyanyelvünk olyankor lesz hálásan formálódó anyaga a költői stílus-teremtésnek, ha tudományos rendszerbe foglalt törvényei munka közben minél több szabadságot adnak. Kötetlenséget a mondat szerkesztésében, hasonlításban, szószabdálásban és szóösszevonásban, szokatlan helyen alkalmazott jelzőkben, határozókban — és így tovább. Amellett, hogy minden költő nyelvünk éber ortológusa, minden költő egyszerre nyelvújító. Illyés így látja: „A jó vers tartozéka, hogy minden sorában meglepetés legyen, az elmét pillanatra se engedje ellustulni, hanem — újabb és

újabb kellemes szellemi meghökkentésekkel szolgálva — állandóan izgalomban lebegtesse, mintegy a levegőben”.

Egyik újkéletű költői prózájában úgy szikrázik és vibrál a nyelv, mint maga a mű tárgya: „Gyermekkorom lángjai”. Két mondatot belőle: „Ki hall manapság azokról a lángokról, melyek a lóbált vasaló kirepült szikrájából a kosár fehérműn csapnak szét bíbor szárnyat s eresztenek ki máris ezer fiókat maguk alól? Eltűntek, fészkestül”. Csupa szemléleteség, szárnyashasonlata ugyanarra a pusztai életformára utal, melyben a régi szenesvasalót lóbálták az asszonyok. Mégis, e realiztikus arányosságon belül mennyi váratlanság a szavakban! A folyékony és a sziszegő mássalhangzók zeneiségében, az i-hangok legjobbkor fölvilanó, rimbaud-i „vöröseben”! S ahogy a parnasszista költők által elcsépeelt, lírai drapériaként használt bíbor jelzőt visszahelyezi a való világba — az izzó vasaló hasába és a tyúk fényes tollazatára! Am agglutináló nyelvünk törvénye itt is vasszilárdan áll. Gondoljuk el, ha „fészkestül” helyett „fészkestől” szerepelne, ahogy a hivatásos tollforgatóknak is már túlnyomó többsége írná, abban a hamis tudatban, hogy a -stul -stül rag „népies”! *Fészkekkel együtt eltűntek* helyett — horribile dictu — így kellene értenünk: *eltűntek a fészkes fenétől*... Aki meg akarja őrizni ép nyelvérzékét, s vele valóság-érzékét, az egyéb klasszikusaink között minél többet olvasson Illyéstől; az sem baj, ha *Illyéstül* olvas.

Emlékművet Illyés napjainkban — évtizedünkben — állított „fölnevelő édesanyjának”, az anyanyelvnek. Arányaira nézve is roppant költői életműve egyik legkiemelkedőbb versével, a *Koszorúval*. Emlékművet? Mint a halottaknak — tehát a máris „holt” nyelvnek?

Herder jóslatát — a magyarság nyomtalan eltűnéséről — publicisztikájában gyakran idézi a költő, hol figyelmeztetőn, hol fenyegetően, valóságos körülmények fenyegetésére is utalva.

Vitázhatnék vele, túlságosan is könnyűnek tetsző érvekkel: hát Herdernél hány jelentősebb író is mutatott föl a magyarság az 1791-ben lakonikusan papírra vetett jóslat óta? Hatot vagy tizenhatot? Még többet? No, ne legyünk szerénytelenek — főképp nemzetünk nevében. S ne feledjük, hogy a magyar írásművészet számos remekművét, sőt életművét éppen a fagyos herderi hátszél röpítette ívén ily messzire és magasra, Illyés Gyuláét az elsők közt ideértve. A *finitista* figyelmeztetésre és fenyegetésre tehát nem érvekkkel, hanem lelkiismeretünkkel és tetteinkkel válaszolhatunk. Magyar nyelvi viszonylatban is mindaddig, míg közülünk — *Az éden elvesztése* szavaival szólva — „megmarad egy szerény / gimnáziumi szertár / s hozzá egy kis tanár”.

VASY GÉZA

Illyés Gyula: Bartók

Vannak olyan alkotások, melyekről már megjelenésük pillanatában biztonsággal tudni lehet, hogy remekművek. Illyés verse Bartókról kétségtelenül ezek közé tartozik. Bartók halálának tizedik évfordulóján, 1955-ben jelent meg először a Színház és Mozi lapjain. Simon István emlékező elemzéséből tudjuk, hogy a versnek nagy volt a visszhangja: „Ami... a szenzációt ígerte — már megjelenése előtt híre járt —, nem annyira a váratlan teljesítménynek, inkább a mondanivaló bátorságának, s mert egy országos közhangulatot is kifejezett, a benne feszülő korszakos atmosz-